

Соколова І. М.

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри практичної психології
Української інженерно-педагогічної академії*

Шайхлісламов З. Р.

*кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри практичної психології
Української інженерно-педагогічної академії*

Горбенко В. Ю.

*магістр
Української інженерно-педагогічної академії*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ В СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SELF-ATTITUDE IN STUDENTS-PSYCHOLOGISTS

Українське суспільство наразі переживає соціально-психологічні труднощі, пов'язані передусім із пандемією у світі, нестабільним фінансово-економічним становищем і соціально-політичними негараздами, які зачепили кожну сім'ю. Усе це створює значну кількість стресогенних чинників для населення. Карантинні обмеження, постійне перебування людини в стресовому стані викликають труднощі з підтримкою психологічного комфорту членів нашої суспільства, зумовлені зміною умов життя. Усе це стосується також студентів, майбутніх психологів.

Мета статті – виявити й дослідити психологічні особливості самоствавлення в студентів-психологів, надати рекомендації.

Стаття присвячена дослідженню феномена самоствавлення.

Предметом дослідження є психологічні особливості самоствавлення в студентів-психологів різних років навчання. У статті наведено порівняння студентів першого курсу й об'єднаної групи другого і третього курсів, подані результати дають змогу дослідити розвиток самоствавлення студентів без психологічного досвіду і студентів із певними психологічними знаннями.

Робота буде цікава викладачам психології, здобувачам освіти, адміністрації закладів освіти.

Надано аналіз наукових психологічних підходів до проблеми виявлення сутності поняття «самоствавлення». Самоствавлення визначено як специфічне, стійке ставлення людини до власного «Я», яке проявляється в особистісній, емоційній, соціальній і поведінковій сферах життєдіяльності. Розглянуто роботи таких учених, як С.Р. Пантілеєв, Н.І. Сарджвеладзе, В.В. Столін, І.І. Чеснокова, У. Джеймс, Ч. Кулі, Д. Мід, К. Роджерс, Р. Бернс, М. Розенберг, С. Куперсміт, А. Маслоу, С. Епштейн, С. Хартнер та інші.

Наведено результати емпіричного дослідження, яке включало дослідження самоствавлення за методикою «Дослідження самоствавлення» С.Р. Пантілеєва, студентів першого, другого і третього років навчання напряму навчання 053 «Психологія». Виявлено, що така характеристика само ставлення, як самоцінність, має найвищий рівень вираженості, респонденти першої групи виявили тенденцію до низького рівня самоприхильності, респонденти другої групи отримали низькі показники рівня самозвинувачення. Інші характеристики в обох груп виявлені на середньому рівні.

Згідно з проведеним статистичним аналізом, виділено, що за U-критерієм Манна-Уїтні виявлено суттєві відмінності за показником самоприхильності. За результатами дослідження виявлено, що студенти-психологи першого курсу мають нижчий рівень самоприйняття й самоприхильності та вищий рівень самозвинувачення відповідно до старших курсів.

Відповідно до результатів дослідження надано рекомендації.

Ключові слова: самоствавлення, Я-концепція, самооцінка, самоприйняття, самовпевненість, кореляційний аналіз.

Ukrainian society is currently experiencing socio-psychological difficulties, primarily related to the pandemic in the world, the unstable financial and economic situation and socio-political turmoil that has affected every family. All this creates a significant number of stressors for the population. Quarantine restrictions, the constant presence of a person in a stressful situation causes difficulties in maintaining the psychological comfort of members of our society, due to changing living conditions. All this also applies to students, future psychologists.

The purpose of the article is to identify and explore the psychological characteristics of self-esteem in students of psychology, providing recommendations.

The article is devoted to the study of the phenomenon of self-relation.

The object of the scientific article is to study the phenomenon of self-attitude.

The subject of the study are the psychological features of self-attitude of students – psychologists of different years of study. The article compares the first year students and the combined group of second and third year students, the results allow us to explore the development of self-attitude from students without psychological experience to students with certain psychological knowledge.

The work will be interesting for teachers of psychology, students, administration of educational institutions.

The article provides an analysis of scientific psychological approaches to the problem of identifying the essence of the concept of self-attitude. Accordingly, self-attitude was defined as a specific, stable attitude of man to his own "I",

which is manifested in the personal, emotional, social and behavioral spheres of life. The works of the following scientists are considered: S.R. Pantileev, N.I. Sardzhveladze, V.V. Stolin, I.I. Chesnokova, W. James, C. Cooley, D. Mead, K. Rogers, R. Burns, M. Rosenberg, S. Coopersmith, A. Maslow, S. Epstein, S. Hartner and others.

The results of an empirical study, which included a study of self-attitude according to the method of "Research of self-attitude" S.R. Pantileev, for students of the first, second and third years of study in the field of study 053 "Psychology". It was found that such a characteristic of self-attitude as self-worth has the highest level of expression, respondents of the first group showed a tendency to low self-esteem, respondents of the second group received low self-blame. Other characteristics in both groups were found at the average level.

According to the statistical analysis, it was found that the Mann-Whitney U-test revealed significant differences in self-adherence. The study found that first-year psychology students have a lower level of self-acceptance and commitment, and a higher level of self-blame according to senior courses.

According to the results of the study, recommendations are provided.

Key words: self-attitude, self-concept, self-assessment, self-acceptance, self-confidence, correlation analysis.

Українське суспільство нині переживає соціально-психологічні труднощі, пов'язані передусім із пандемією у світі, нестабільним фінансово-економічним становищем і соціально-політичними негараздами, які зачепили кожную сім'ю. Усе це створює значну кількість стресогенних чинників для населення. Карантинні обмеження, постійне перебування людини в стресовому стані викликають труднощі з підтримкою психологічного комфорту членів нашого суспільства, зумовлені зміною умов життя. Усе це стосується також студентів, майбутніх психологів.

Дослідження самоствавлення в студентів-психологів важливі, так-як певні особливості самоствавлення можуть заважати навчальній і професійній діяльності (такі як замкненість, неприйняття себе, самозвинувачення, незрозуміння себе тощо), і, навпаки, позитивне самоствавлення може покращувати показники успішності студента, сприяє зростанню особистості.

Термін «само ставлення» в роботах застосовують такі вчені, як С.Р. Пантілеєв, Н.І. Сарджвеладзе, В.В. Столін, І.І. Чеснокова й інші. Терміни «самосвідомість», «самоповага», «само прийняття», «емоційно-ціннісне ставлення до себе», «емоційний компонент самооцінки» часто використовуються як синоніми терміна «само ставлення», що відмітив В.В. Столін. Проте інші вчені відносять ці терміни до структури самоствавлення, а не як інша назва одного феномена. Так, згідно з Н.І. Сарджвеладзе, самосвідомість була віднесена до когнітивного компонента самоствавлення [1, с. 77].

Якщо говорити про англomовну інтерпретацію терміна, то можна виявити, що дослівного та повного смислового перекладу терміна не існує: дослівний переклад «Self-attitude» не використовується в англomовній літературі. Більш точним перекладом буде «Self-esteem», яке застосовується такими вченими: К. Роджерсом, А. Маслоу, М. Розенбергом. Проте це поняття використовується не тільки у випадку самоствавлення, а й для визначення самооцінки та прийняття себе, тому при вивченні англomовних теорій потрібно розмежовувати сенс, вкладений автором теорії в поняття «Self-esteem».

Також в англomовній літературі є поняття «Self-concept», або «Я» – концепція, термін який уже застосовується в українському науковому просторі й навіть у вітчизняних дослідженнях самоствавлення. Це поняття також має безпосередній зв'язок із досліджуваною темою, англomовні дослідження

«Я» – концепції поклали фундамент формування теорії самоствавлення. Учені, що досліджували «Я» – концепцію, – У. Джеймс, К. Роджерс, А. Маслоу й інші.

Центральним поняттям, що фігурує в англomовних дослідженнях, що відповідають темі роботи, є поняття «Self», що означає самість, або «Я». Це поняття детально описав У. Джеймс, визначивши дві частини «Self», а саме: «Me», або «Я» – як об'єкт сприйняття, або «I», «Я» – як суб'єкт сприйняття [2, с. 81].

Уперше термін «самоствавлення» застосовано радянським і грузинським психологом Н.І. Сарджвеладзе: «Ставлення суб'єкта потреби до ситуації її вдовolenня, яке спрямоване на самого себе» [3, с. 4].

На думку С.Р. Пантілеєва, самоствавлення є складником «Я – концепції», самоствавлення є узагальнене самосприйняття й самооцінка, які називаються окремими самооцінками [4, с. 3].

Таким чином, самоствавлення є цілісною системою окремих самооцінок, загальне самоствавлення постійне, тоді як самооцінка змінюється відповідно до ситуації.

Самоствавлення, на думку С.Р. Пантілеєва, – це «вираження сенсу «Я», воно не може бути зрозуміле тільки через аналіз «власних психічних характеристик індивіда», таких як переживання, установки чи емоційні стани» [4, с. 2].

С.Р. Пантілеєв виділив дві підсистеми в основі самоствавлення:

1. Самооціночні судження та виділення емоційних реакцій відповідно до них.
2. Емоційне самоствавлення, яке виникає відповідно до суспільно обраної мови емоційно-міжособистісних відносин [4, с. 16].

Відповідно до Н.І. Сарджвеладзе, самоствавлення утворене з трьох компонентів: когнітивного, емоційного та конативного компонентів [1, с. 77].

Так, у когнітивному компоненті Н.І. Сарджвеладзе відзначив підхід В.В. Століна, згідно з яким завдяки самосвідомості людина формує «схему тіла» [1, с. 85]. Також Н.І. Сарджвеладзе підкреслив, що І.М. Сеченов досліджував роль відчуття й самовідчуття у формуванні самосвідомості [1, с. 77].

До когнітивного компонента Н.І. Сарджвеладзе відніс процеси сприйняття, так як самосприйняття своєї зовнішності відіграє особливу роль у житті людини, особливо в період підліткового віку [1, с. 77].

Ставлення до себе відіграє важливу роль у саморегуляції та самоконтролі поведінки. Так людина

обирає певний тип дій залежно від певного уявлення про себе.

Пам'ять дає змогу створювати образ «Я» минулого, що допомагає покращувати ставлення до себе з власного досвіду.

Мислення людини реалізує «Я – концепцію» особистості. Так, за допомогою аналізу та синтезу інформації про себе, формуючи певні судження, людина надає собі певні властивості.

Процеси уяви формують у людини її можливе «Я» та ідеальне «Я», що проектує майбутнє життя особи.

Н.І. Сарджвеладзе виділив, що процеси самоствавлення супроводжуються самооцінкою, а саме когнітивним компонентом самоствавлення, так як процеси самоствавлення потрібні не тільки для сприйняття себе в умовах активності, а й для встановлення своїх властивостей за певними критеріями, застосування до себе певних ознак [1, с. 77].

Під емоційним компонентом Н.І. Сарджвеладзе відокремлює ставлення до себе не тільки з певних характеристик, людина може ненавидіти себе чи любити відповідно до певних знань про себе [1, с. 77].

Конативний компонент – певні дії людини на власну адресу або готовність до певних дій. Так, особистість може виступати як об'єкт впливу чи суб'єкт дії [1, с. 77].

Н.І. Сарджвеладзе виділив суб'єкт-суб'єктне та суб'єкт-об'єктне ставлення, згідно з якими особистість ставиться до себе як до суб'єкта ставлення, так і як до об'єкта, що перекликається з розумінням «Self» У. Джеймса, виділивши для суб'єкт-об'єктного самоствавлення такі ж категорії самоствавлення, як і до само ставлення в цілому, а саме:

- когнітивну сторону суб'єкт-об'єктного самоствавлення;
- емоційну сторону суб'єкт-об'єктного самоствавлення;
- конативну сторону суб'єкт-об'єктного самоствавлення [1, с. 77].

Відповідно до суб'єкт-суб'єктного самоствавлення, виділено такі складники:

- когнітивну сторону суб'єкт-суб'єктного самоствавлення;
- емоційну сторону суб'єкт-суб'єктного;
- конативну сторону суб'єкт-суб'єктного [1, с. 87].

Таким чином, виділивши два основні складники самоствавлення, можемо розділити його на суспільно-центроване самоствавлення як стимули досягнення цілей у певній справі, в основі якого є формування себе певним чином, так і особистісно-орієнтоване самоствавлення, основною метою якого є формування певного оточення, самореалізація та пошук власного місця. Якщо підвести певний підсумок, то суб'єкт-об'єктне самоствавлення відштовхується від позицій про себе відповідно до понять «поганий», «гарний», для конкретних обставин, прийнятний чи ні в певній ситуації, тоді як суб'єкт-суб'єктне самоствавлення характеризується як прийняття себе певним чином без необхідності в таких характеристиках.

Характеристики функції самоствавлення за Н.І. Сарджвеладзе:

1. Функція «дзеркала» (самовідображення).
2. Функція самовираження та самореалізації.
3. Функція збереження внутрішньої стабільності «Я».
4. Функція саморегуляції та самоконтролю.
5. Функція психологічного захисту.
6. Функція інтрокомунікації.

Таким чином, самоствавлення постає певним посередником взаємодії особистості з нею самою, формуючи її.

У теорії самосвідомості В.В. Століна відбувається опис «діючого Я», відповідно до поняття У. Джеймса дуальності «Self», використовують для цього термін «суб'єкт», виділивши три групи феноменів соціального суб'єкта:

1. Феномени суб'єктивного уподібнення та диференціації.
2. Феномени самопізнання та структуризації феноменального «Я».
3. Феномени, у яких проявляються функції самосвідомості в діяльності, спілкуванні та розвитку індивіда [5, с. 14].

В.В. Столін виділив уміння виділяти себе через точку зору іншої людини. Так, дитині для розуміння свого відображення в дзеркалі потрібен час, але в дорослої людини таке відображення працює автоматично, це оцінюється В.В. Століним як сприйняття індивідом себе як об'єкта [5, с. 16]. Також В.В. Столін виділив вплив взаємин батьків до виховання дитини, зокрема велика кількість піклування про дитину зумовлює в неї неврози. Наприклад, матір, яка занадто багато дбає про здоров'я своєї дитини, викликає в дитини збільшену кількість самоспостереження та іпохондрію, або надмірна опіка над дитиною спричинює в дитини низьку толерантність до фрустрацій, що призводить до аномалій сприйняття почуттів та емоцій [5, с. 17]. Згідно із цією теорією, В.В. Столін виділив, що саме дитина бере для засвоєння в батьків, а саме:

1. Цінності, параметри оцінок і самооцінок, норми, за якими дитина починає оцінювати саму себе, у тому числі стандарти виконання тих чи інших дій і моральні норми.
2. Образ самого себе, який володіє тими чи іншими здібностями та якостями, рисами.
3. Ставлення до дитини та конкретну оцінку дитини батьками, як емоційну, так й інтелектуальну, яка потім визначає самооцінку дитини.
4. Чужу самооцінку (передусім ідеться про самооцінку батьків), яка може бути засвоєна.
5. Спосіб регуляції поведінки дитини батьками й іншими дорослими, який стає способом саморегуляції [5, с. 20].

Так виділено засоби, згідно з яким дитина «інтер'юрізує» самосвідомість:

1. Пряме чи опосередковане (через поведінку) навіювання батьками образу чи самоствавлення.
2. Опосередковану детермінацію самовідносини дитини шляхом формування в неї стандартів виконання тих чи інших дій, формування рівня домагань.

3. Контроль за поведінкою дитини, у якій дитина засвоює параметри та способи самоконтролю.

4. Непряме управління формуванням самосвідомості шляхом залучення дитини в таку поведінку, яка може підвищити або знизити її самооцінку, змінити її образ самого себе.

5. Залучення дитини на таку взаємодію з дорослими й у такі ширші соціальні відносини, у яких відбувається засвоєння реально чинних правил поведінки, моральних норм;

6. Ідентифікацію дитини зі значущими їй іншими.

Людина з народження будує самоствавлення до себе через призму батьківського ставлення, самосвідомість виступає як привласнення свідомості про неї від інших [5, с. 20].

Таким чином, згідно з В.В. Століним, можна виділити, що найбільший вплив на розвиток самоствавлення має дитячий і підлітковий вік, а визначний вплив на формування самосвідомості має доросле оточення дитини, особливо батьки.

Відповідно до минулих теорій, можна виділити теорію І.І. Чеснокової про самосвідомість, що має певну схожість з об'єктом дослідження.

За І.І. Чесноковою, самосвідомість постає як особливо складний процес опосередкованого пізнання себе, розгорнутий у часі, пов'язаний із рухом від одиничних ситуативних образів через інтеграцію подібних численних образів у цілісне утворення – у поняття свого «Я» як суб'єкта, відмінного від інших суб'єктів. Багатоступінчастий і складний процес самопізнання пов'язаний із різноманітними переживаннями, які надалі також узагальнюються в емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе. Узагальнені результати пізнання себе емоційно-ціннісного ставлення себе закріплюються у відповідну самооцінку, що вхо-

дить у регуляцію поведінки особистості як із визначальних моментів [6, с. 199].

Так, І.І. Чеснокова виділяє три основні складники самосвідомості, а саме: самопізнання, емоційно-ціннісні переживання про себе та саморегулювання, що формують високий рівень розвитку самосвідомості [6, с. 199].

Підсумовуючи наведені теорії, можна зробити висновок, що самоствавлення виступає як вирішальний компонент формування «Я» людини, яке впливає як на характеристики особистості, так і на її цілі та поведінку.

Для виявлення рівня самоствавлення та його характеристик використано методику дослідження самоствавлення, яка розроблена С.Р. Пантелеєвим. Вона дає змогу дослідити самоствавлення як стійке відчуття.

Результати емпіричного дослідження мають цінність як показник вираженості певних характеристик груп респондентів.

Середні показники за шкалами методики «Дослідження самоствавлення» С.Р. Пантелеєва відображені на рис. 1.

Відображені характеристики двох груп дають змогу оцінити загальні тенденції здобувачів вищої освіти першого курсу (група 1) і здобувачів вищої освіти, що навчаються зі спеціальності 053 «Психологія» на другому і третьому курсах.

На рис. 1 можна визначити, що в студентів-психологів загалом усі характеристики розвинуті на середньому рівні, а саме від чотирьох до семи ступенів. Єдиний фактор, що виділяється, – самоцінність, що говорить про те, що студенти психологи поважають свою особистість, та вважають що їх є за що поважати. Такі негативні тенденції як самозвинувачення та внутрішня конфліктність значно більш виражені в студентів першого року навчання, додаючи меншу

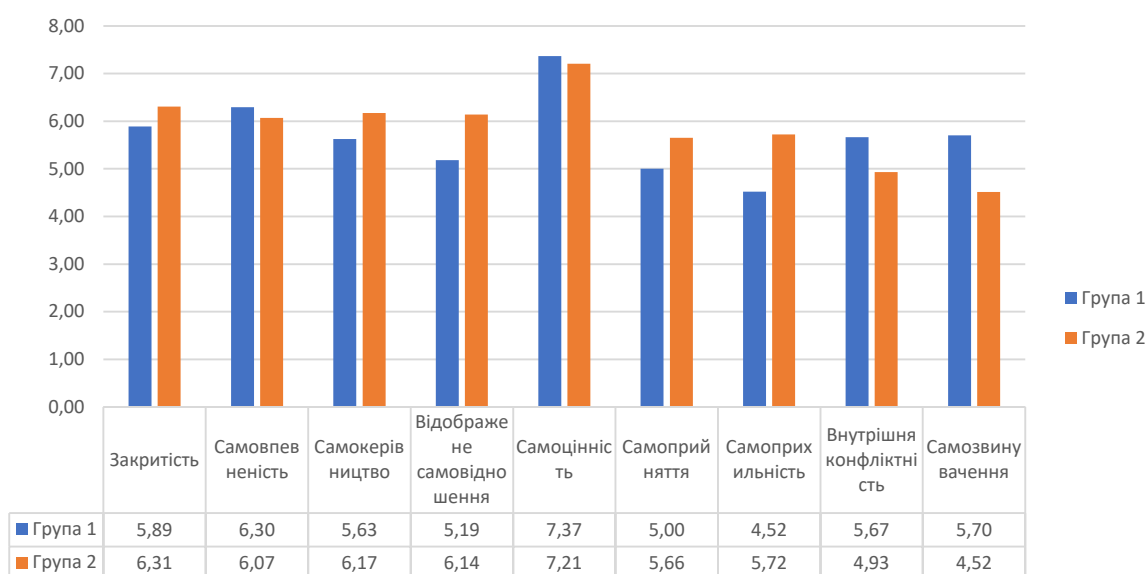

Рис. 1. Середні показники за шкалами методики «Дослідження самоствавлення» С.Р. Пантелеєва

Примітка: група 1 – студенти-психологи першого року навчання, група 2 – студенти психологи другого та третього років навчання.

вираженість пунктів самоприхильності і відображене самоставлення.

Для математично-статистичного аналізу показників необхідно виявити тип розподілу даних за методиками, для цього потрібно визначити математичне очікування, медіану, моду, середньоквадратичне відхилення та дисперсію. Також важливо розуміти ступінь асиметрії та ексцес.

За методикою «Дослідження самоставлення» С.Р. Пантелеєва показники для першої групи респондентів і другої групи респондентів представлено в таблиці 1.

Показники дисперсії та середньоквадратичного відхилення свідчать про міру розсіювання значень. Низькі показники свідчать про щільність значень відповідно до центру розподілу, так значення будуть мало відрізнятися одне від одного. Високі показники свідчать про розсіянність значень, неоднорідність вибірки в набраних балах за показниками, показники значно відрізняються один від одного. З метою визначення взаємозв'язків між групами респондентів обрано статистичні критерії: U-критерій Манна-Уїтні та коефіцієнт кореляції Спірмена. У таблиці 2 наведено розрахунок

U-критерію Манна-Уїтні за методикою «Дослідження самоставлення» С.Р. Пантелеєва.

Як статистичний критерій для визначення розбіжностей між вибірками обрано U-критерій Манна-Уїтні, який забезпечує дослідження відмінностей між рядами значень. Перевага статистичного критерію Манна-Уїтні – можливість точно працювати з двома невеликими виборками, також, на відміну від t-критерію Стьюдента, для критерію Манна-Уїтні не необхідно мати нормальний розподіл.

За результатом проведення статистичного аналізу відповідей за методикою «Дослідження самоставлення» С.Р. Пантелеєва, можна зазначити, що показник самоприхильності виявив значну статистичну відмінність ($U=240,5$; $p=0,011$), так навчання на психологічній спеціальності значно впливає на самовдоволення, ригідність «Я»-концепції.

Якщо поглянути на результати емпіричного дослідження, то можна простежити високий рівень самозвинувачення й низький рівень самоприхильності в студентів обох груп, так робота з покращенням рівня самоставлення центрована на цих характеристиках.

Таблиця 1

Показники за першою та другою групами респондентів

№ з/п	Показники	Перша група					Друга група				
		Середні значення	Мода	Медіана	Дисперсія	σ	Середні значення	Мода	Медіана	Дисперсія	σ
1	Закритість	5,89	6	6	1,36	1,17	6,31	6	6	1,61	1,29
2	Самовпевненість	6,29	7	7	1,76	1,33	6,07	7	6	2,82	1,68
3	Самокерівництво	5,63	4	5	3,05	1,75	6,17	8	6	2,56	1,60
4	Відображене самоставлення	5,19	6	5	4,3	2,07	6,14	6	6	2,88	1,70
5	Самоцінність	7,37	7	7	1,86	1,36	7,21	7	7	4,43	2,11
6	Самоприйняття	5,00	5	5	1,33	1,16	5,66	7	5	2,01	1,42
7	Самоприхильність	4,52	5	5	2,77	1,66	5,72	5	6	2,75	1,66
8	Внутрішня конфліктність	5,67	7	6	2,81	1,68	4,93	6	5	3,79	1,95
9	Самозвинувачення	5,70	6	6	4,94	2,22	4,52	3	3	4,59	2,14

Таблиця 2

Розрахунок U-критерію Манна-Уїтні за методиками

№ з/п	Показник	Середні значення досліджуваних груп		U-критерій Манна-Уїтні	Рівень значимості
		1 група	2 група		
1	Закритість	5,89	6,31	326,5	0,264
2	Самовпевненість	6,3	6,07	427,5	0,542
3	Самокерівництво	5,63	6,17	322	0,245
4	Відображене самоставлення	5,19	6,14	282	0,068
5	Самоцінність	7,37	7,21	399	0,9
6	Самоприйняття	5	5,66	287	0,076
7	Самоприхильність	4,52	5,72	240,5	0,011*
8	Внутрішня конфліктність	5,67	4,93	479	0,143
9	Самозвинувачення	5,7	4,52	501	0,063

* $p < 0,05$ – виявлена статистично значуща відмінність.

Примітка: 1 група – студенти-психологи першого року навчання, 2 група – студенти психологи другого та третього років навчання.

Покращення рівня самоставлення – одна з найважливіших тем психотерапії. Так самоставлення постає як центральний фундамент гуманістичних теорій.

Рекомендації щодо покращення рівня самоставлення складаються як із групової взаємодії між студентами, так і з роботи з внутрішнім самоставленням студента. Для покращення рівня самоставлення доцільно надати такі рекомендації:

1. Заняття в студентській діяльності, а саме в студентському самоврядуванні, волонтерському русі, культурному центрі вишу. Формування самоставлення складається зі становища людини в суспільстві, тому важливо формувати власний імідж та оточення.

2. Зайняття спортом. Спорт підвищує настрій, нормалізує гормональний фон і сприяє покращенню

здоров'я, ці фактори сприяють покращенню самооцінки, яка, у свою чергу, входить до структури самоставлення. Також спортивні досягнення сприяють укріпленню позитивного самоставлення.

3. Розвиток внутрішнього світу студента. У цей пункт входить самовиховання, систематизація знань про себе, рефлексія, самонавчання.

4. Розвиток емоційної сфери, який здійснюється за допомогою зміцнення самооцінки.

5. Участь у групових тренінгах, які мають вплинути на поведінкові, емоційні та когнітивні складники самоставлення.

Так як структура самоставлення складається не лише з внутрішніх факторів особи, а також і ставлення оточуючих, доцільно провести груповий тренінг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вовчук Р.Ю. Ставлення особистості до власної зовнішності як предмет психологічних досліджень. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Психологія і педагогіка»*. Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2011. № 17. С. 75–82.
2. James W. Psychology: The Briefer Course. NY : Dover Publications Inc., 2003. 352 p.
3. Мирошниченко А.В. Гендерні особливості самоставлення підлітків. *Наука і освіта. Серія «Психологія і педагогіка»* : науково-практичний журнал Південного наукового Центру НАПН України. Одеса : Південний науковий Центр НАПН України, 2014. № 6/СХХІІІ. С. 85–89.
4. Пантелеев С.Р. Методика исследования самоотношения : монографія. Москва : Смысл, 1993. 32 с.
5. Столин В. В. Самосознание личности : монографія. Москва : Издательство Московского университета, 1983. 288 с.
6. Яворська-Ветрова І.В. Теоретичний аналіз проблеми самоставлення: ціннісний аспект. *Актуальні проблеми психології*. Житомир : Видавництво ЖДУ імені І. Франка, 2017. № 6/ХІІ. С. 198–206.
7. Cooley C. Human Nature and the Social Order: Monograph. New York : Charles Scribner's Sons, 1992. 434 p.
8. Єгупов М.В. Ідентичність як атрибут людини і суспільства : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2015. 214 с.
9. Ismail N. Rediscovering Rogers's Self Theory and Personality. *Scientific article Journal of Educational, Health and Community Psychology*. 2015. № 3. P. 8.
10. Burns R. Self-concept Development and Education : Monography. London : Holt, Rinehart and Winston, 1982. 441 с.
11. Mruk K. Self-Esteem Research, Theory, and Practice : Monography. New York : Springer publishing company, 2006. 294 p.
12. Грабовська С.Л. Проблема копіngu в сучасних психологічних дослідженнях. *Психологічне здоров'я особи і суспільства*. 2010. С. 188–199.
13. Психологія стресу : підручник / за ред. Л.Б. Наугольник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
14. Lazarus R. Stress, appraisal, and coping Monography. New York : Springer publishing company, 1984. 445 p.
15. Devon E. Psychosocial factors as predictors of suicidal ideation amongst adolescents in the free state province: a cross-cultural study. Department of Psychology, Faculty of the Humanities. 2012. P. 249.
16. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2011. 701 с.
17. Боснюк В.Ф. Зв'язок механізмів психологічного захисту з копінг-стратегіями у рятувальників. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Серія «Психологія»*. Харків : ХНПУ, 2011. Вип. 41. С. 33–42.
18. Шевченко В. Взаємозв'язок захисних механізмів психіки та форм агресивної поведінки. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського* : збірник наук. праць. 2011. № 16. С. 235–239.
19. Демчук О.А. Локус контролю в структурі Я-концепції особистості як когнітивна детермінанта вибору копінг-стратегій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. № ІІ. С. 53–58.
20. Хомаківський Є.І., Богоявленська Ю.В., Грабар Т.П. Психологія управління : підручник. 5-те вид. перероб. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 492 с.
21. Шамне А.В., Прахова С.А. Психологія фрустраційних станів та реакцій підлітків: теорії, проблеми, діагностика : монографія. Київ : НУБіП України, 2018. 278 с.
22. Дучимінська Т.І. Психологічні особливості подолання особистісної безпорадності в навчальній діяльності студентів : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07. Луцьк, 2013. 286 с.
23. Реан А.А. Практическая психодиагностика личности : учебное пособие. Санкт-Петербург, 2001. 224 с.
24. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії : навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2020. Ч. 1. 232 с.